

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Society for
the Promotion of Persian Language
and Literature

The Comparative Analysis of Attar's *Sheikh-Sana'n* with the Translation of John Bunyan's *the Pilgrim's Progress**

Mahmoud Afrouz^{1✉}

Associate Professor, Department of English Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: m.afrouz@ui.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 29 November 2024

Received in revised form 10 February
2024

Accepted 25 February 2025

Published online 15 March 2025

Keywords:

Mystical journey,
Attar's *Sheikh-e Sana'n*,
John Bunyan's *the Pilgrim's Progress*,
Attar's *Mantegh-al-tair*

ABSTRACT

Mystical journey possesses a special place in Persian and world literature, especially in the field of mystical literature. The present paper aimed to compare two works of world literature, including a famous work from English literature and a story in Persian. *The Pilgrim's Progress* is a classical English novel written by John Bunyan and the story of *Sheikh-Sana'n* as a Persian poem composed by Attar. The paper focuses on the similarities and differences of the two works. Library resources and the content analysis method is used in this study. It is based on American School which focuses on text evidence and aesthetic-values of the works instead of dealing with historical evidence. The framework includes the seven stages of mystical journey mentioned in Attar's *Mantegh-al-tair*, namely, quest, love, wisdom, detachment, unity, wonderment, poverty and annihilation. The findings suggested that almost all stages of mystical journeys in the works understudy were comparable. Despite some distinctive points, there are many similarity points between the two stories. Belonging to the field of religious literature and dealing with the common theme of "mystical journey" seem to be the reason behind the similarity of the two works. Features such as perfectionism, truth-seeking and common human spirit play a crucial role in the emergence of comparable works focusing on mystical journey.

*Cite this article: Afrouz., Mahmoud (2025). The Comparative Analysis of Attar's *Sheikh-Sana'n* with the Translation of John Bunyan's *the Pilgrim's Progress*. *Journal of Comparative Literature*, 16 (31), 48-65. <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.24456.3800>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.24456.3800>

Extended Abstract

1. Introduction

In Iran, the history of comparative literature, as a discipline, goes back to the 1940s, while the emergence of the field in Europe dates back to the first half of the 19th century. One of the most interesting and significant research themes in comparative literature is the field of mysticism. The comparison of concepts related to mysticism in Persian and English literature is also of paramount importance.

In the present research paper, on one hand, there is a very famous work from Persian literature, *Sheikh-Sana'n*, and on the other hand, there is a well-known novel from English literature, *The Pilgrim's Progress*. The former is authored by Attar in 1177, and the latter by John Bunyan in 1678. The two works were selected for comparison since both were replete with delicate religious allusive references focusing mainly on spiritual journey. Furthermore, the stages of spiritual journey in both stories seemed outstandingly comparable.

The purpose of the study was to discover the areas of similarity and difference between two works which shared the common theme of spiritual journey. Encouraging prospective researchers to carry out comparative studies and refute or confirm the results obtained in this study, including the examination of the applicability of Attar's model of spiritual journey, were other purposes of the study. If future researchers' findings support the current paper's findings, valuable results concerning the comparative research in this field will emerge. Therefore, another purpose of the study was to take a step towards achieving this aim.

The study aimed to find answers to the following questions:

- (a) To what extent is Attar's model of spiritual journey applicable for the comparative analysis of the two stories?
- (b) What factors have influenced the comparability of the two works?
- (c) What are the differences among the stages of the spiritual journey in the works?
- (d) How similar are the stages of the spiritual journey in the two stories?

2. Methodology

2-1. Materials

A brief summary of the stories is essential. First, the tale of *Sheikh San'an* and the Christian girl: After fifty years of seclusion in the shrine, one night *Sheikh San'an* dreams that he has gone to Rome and is bowing down to an idol. He sets off for Rome with four hundred disciples and there falls in love with a beautiful Christian girl. The gorgeous Christian girl sets four conditions for the Sheikh to gain her affection: renouncing his faith, embracing idol worship, burning *the Quran*, and drinking alcohol. The Sheikh, who has nothing to offer, promises to tend pigs for a year as her dowry. The disciples, seeing that the Sheikh has completely lost his way, abandon him and return. However, one disciple who hadn't traveled to Rome with them admonishes them, saying: 'You all should have pretended to wear the belt of sin in order to follow the Sheikh, but inwardly, you should have sought God's help for the Sheikh's healing.' The disciples set off for Rome again, and after a forty-day retreat, this loyal disciple dreams of the Prophet Muhammad (PBUH), who tells him that He has freed the Sheikh from his chains. Finally, the Sheikh breaks the belt of sin, performs a cleansing ritual, and sets off for Hijaz with his disciples. In the meantime, the Christian girl dreams that the sun has come beside her and commands her to follow the Sheikh and choose his faith. The Sheikh also becomes aware of the Christian girl's intention to renounce her past and wants to embrace the true religion. So he returns along the path with his followers. The Christian girl asks Sheikh Sana'n to present Islam to her. The Sheikh does so, and she becomes a Muslim. Overflowing with the joy of faith and unable to bear even a moment apart from the Truth (Allah), she closes her eyes to the world.

The second story is the novel *The Pilgrim's Progress*, written by John Bunyan in the seventeenth century. The hero of this story, Christian, leaves behind his family and home, known as the City of Destruction, and sets out for a utopia called the Celestial City. Along the way, he navigates through the Slough of Despond, the County of Coveting, Prating Row, the Hill Difficulty, the Valley of Humility, the Delectable Mountains, Vanity Fair, and the Town of Deceit, encountering both good and bad characters, as he progresses through various stages of his journey.

2-2 Methods

The present study was conducted employing an analytical-descriptive approach and was mainly on the basis of content analysis. The data analysis of the study was fundamentally rooted in the American school of thought. On the basis of the major principles of the American school, the literary dimensions and aesthetic values of the stories need to be at the forefront of comparative researchers' attention, rather than historical proof. It emphasizes the point that the similarities among literary works commonly stem from the shared spirit of all humanity.

The theoretical framework of the current study is based on the seven stages of spiritual journey outlined by Attar. "*Manṭiq al-ṭayr*" or "*The Conference of the Birds*" is Attar's masterpiece that provides an astonishing and inexplicable illustration of the spiritual journey of those seeking the path of love. The general theme of this allegorical masterpiece is the collective journey of thirty birds in search of the Simurgh (i.e., literally, thirty-bird). Of course, the birds represent the Wayfarers who long for the union with their true beloved, and the Simurgh symbolizes the divine. In Attar's story of the birds, the seven valleys of the birds' journey correspond to the seven stages of the true Wayfarers' spiritual journey: quest, love, wisdom, detachment, unity, wonderment, poverty and annihilation.

3. Discussion

The main findings of the article can be discussed as follows:

Both works are considered allegorical stories and fall under the category of religious and mystical literature. The story of Sheikh San'an is part of Islamic literature, and the story of the *Pilgrim's Progress* is centered around Christian literature.

Concerning the authors, the Persian work's author, Attar, is a renowned religious mystic. The English author, Bunyan, is also passionate about sacred texts, and his book holds significant importance in Christianity, right after *the Bible*.

As far as the audience is concerned, the audience of both works is adults. Regarding the concept of aversion to worldly life, it was found that neither Sheikh San'an nor the Christian could tolerate being present and embark on their journey.

A sort of breaking of norms by the Wayferers and the stirring of others against them was revealed in both stories. We could obviously detect the opposition of the followers against Sheikh San'an and the strong objections from the Christian's family and friends stem from the resistance and opposition encountered by the Wayferers who defy norms.

As far as the oscillation of despair and hope in the hearts of the Wayferers is concerned, in both stories, the Wayferers experience moments of hope and despair, and their journey isn't a straightforward path filled with unwavering hope.

Regarding the complete devotion of the Wayferers to their beloved, it was found that the Wayferers in both stories were so devoted to their beloved that they even expressed readiness to sacrifice their sweet lives for the chance of achieving unity with them.

Concerning the presence of gray characters, or black and white in the stories, it was found that in the tale of Sheikh San'an, the Wayfarers often encounter gray characters, but in the novel of *the Pilgrim's Progress*, the distinction between black and white characters is much more pronounced compared to the other work.

In both stories authored by Attar and Bunyan, the main character is the Wayfarer. Moreover, concerning the absence of a tangible guide or mentor on the spiritual journey, it was revealed that the main mentor in the story of *the Pilgrim's Progress* has been *the Bible*, which appears in the form of a preacher, interpreter, supporter, etc. On the other hand, the dream that Sheikh San'an sees in his homeland actually serves as his initial guide at the beginning of his journey.

As far as the narrative style of the two stories is concerned, in the story of Sheikh San'an, the reader faces an omniscient narrator, while the narrative style in Bunyan's story isn't solely omniscient.

Regarding the type of text, it is noteworthy that while the novel *the Pilgrim's Progress* is a blend of prose and poetry, the story of Sheikh San'an is entirely poetic.

As far as the change or stability in the perspectives of the Wayfarers is concerned, it was found that Sheikh San'an initially fell in love with a worldly beloved and, after going through certain stages, finds his true beloved. However, the Christian had been nurturing the desire for union in his heart from the very beginning of the story by reading *the Bible*, and he followed the path of spirituality fueled by this eagerness.

As regards the form of the spiritual path, it was found that although the path outlined for the Christian is a one-way journey, Sheikh San'an's path is back and forth (from the Kaaba to Rome and back), yet the internal path of the Wayfarers in both works moves toward light and awareness.

As regards (in)consistency in the characters of the two stories, it was found that in the tale of Sheikh San'an, we see the character of the Christian girl is initially negative but finally turns positive. However, in most of the characters in Bunyan's story, there is a noticeable stability, such that we do not witness any change in characters that were initially positive or negative.

4. Conclusion

The present paper briefly explained the differences and similarities between the two stories from a comparative perspective. The main similarity between the stories is the adaptability of the stages of the Wayfarers' journey within Attar's framework, in the sense that the stages of the birds' journey and Christian's journey could be well analyzed according to the seven mentioned stages in Attar's model. Ultimately, the adaptability of the two stories can be seen in their shared focus on the theme of spiritual journeying. Additionally, the common concerns of authors who believe in Abrahamic religions in portraying the path of seeking perfection and truth can play an important role in the adaptability of the two stories.

Keywords: Mystical journey; Attar's Sheikh-e Sana'n; John Bunyan's *the Pilgrim's Progress*; Attar's *Mantegh-al-tair*

References

- Afrouz, M. (2017). An Analytical-Comparative Study of Spiritual Journey Stages in the Works of Attar and Schmitt. *Comparative Literature Research Journal*, 5 (1), 1-14. (In Persian) <https://doi.org/20.1001.1.23452366.1396.5.1.3.7>
- Afrouz, M. (2021a). A Meta-Analytical Comparative Study of 'Mystical Journey' in the Persian and the World's Literature. *Journal of Comparative Literature*, 13 (24), 1-37. (In Persian) <https://doi.org/10.22103/JCL.2021.17434.3245>

- Afrouz, M. (2021b). The Stages of Mythological Journey and Mystical Journey; A Comparative Study Based on the Pearson-Marr Archetypes and Attār of Nishapur's Pattern. *Mytho-Mystic Literature*, 18(66), 65-90. (In Persian) <https://doi.org/10.30495/mmlq.2022.688213>
- Afrouz, M. (2022). A Comparative Study of the Myth of the Hero's Journey in Children's Fiction Based on the Model by Carol-Pearson and Hugh K. Marr. *Journal of Research in Narrative Literature*, 11(1), 27-48. (In Persian) <https://doi.org/10.22126/RP.2021.6363.1324>
- Afrouz, M. (2023). A Comparative Study of the Spiritual-Journey in Contemporary Persian and English Literature. *Research in Contemporary World Literature*, 27 (2), 1224-1246. (In Persian) <https://doi.org/10.22059/JOR.2022.322492.2144>
- Afrouz, M. (2024). The Comparative-Analytic Study of “Journey” and “Mystical-Journey” in Narrative Literature: Ahmad Ghazali and Samad Behrangi’s works in Focus. *Journal of Research in Narrative Literature*, 13 (1), 1-24. (In Persian) <https://doi.org/10.22126/RP.2022.6630.1371>
- Attar, F. M. (2007). *Manteqoteir*. Edited by Hamid Hamid. Tehran: Sana. (In Persian)
- Banyan, John. (2013). *The Pilgrim’s Progress* Translated by Mahmoud Afrouz. Isfahan: Negarkhaneh. (In Persian)
- Basiri, M. S., & Ebrahimifard, N. (2014). The study of the translation of Nasrollah Monshi of Kelileh va Demneh. *Comparative Literature Journal*, 5(10), 1-32. (In Persian) <https://doi.org/10.22103/JCL.2014.842>
- Basiri, M. S., Ebrahimifard, N. (2015). The study of the Persian translations pattern from Arabic since the beginning up to the sixth century. *Comparative Literature Journal*, 7(12), 25-52. (In Persian) <https://doi.org/10.22103/JCL.2015.1027>
- Delbari, H., & Mehri, F. (2017). Comparative analysis of the story of Sheikh Sanan based on Campbell's theory of monomyth with regard to Jung's archetypes. *Gohar Goya*, 11(3), 129-148. (In Persian) <https://doi.org/10.22108/JPLL.2017.83208.0>
- Gholami, V., Sharifi, S. (2024). Unveiling Actantial Patterns in John Bunyan's *The Pilgrim's Progress* Through the Lens of Greimas's Theory. *Journal of Linguistic Studies: Theory and Practice*, 2 (2), 105-135. (In Persian) <https://doi.org/10.22034/JLS.2024.140603.1064>
- Hassanzadeh, S. (2009). The Manifestation and Confluence of the Seven Cities of Love in the Works of Rumi and Paulo Coelho. *Comparative Literature*, 3(9), 47-68. (In Persian)
- Hejazi, B., & Hejazi, A. (2015). An Intertextual Analysis of Sheikh Sanan Story with a View on the Story of the Prophet Moses and the Prophet Khidr (PBUT). *Literary Quranic Researches*, 2(4), 134-160. (In Persian) <https://doi.org/20.1001.1.23452234.1393.2.4.7.6>
- Irvani, F., & Hatami, S., Shakeri, J. (2015). Analysis of the story of Sheikh Sanan in Attar's Mantiq al-Tayr based on Joseph Campbell's Hero's Journey archetype. The Eighth Conference on Persian Language and Literature Research. February 2015, 231-240. (In Persian)
- Khazaeifar, A. (2015). A Conversation with Dr. Alireza Anoushirvani: The Relationship Between Translation and Comparative Literature. *Translator Quarterly*, 24(58), 51-60. (In Persian)
- Mobarak, V., & Hamani, E. (2011). The comparative analysis of the seven mystical stages with Surah of Joseph and the story of Shikh-San’an. *Research in Comparative Literature*, 1(3), 83-103. (In Persian)
- Moshaveri, Z., & Toqyani, E. (2014). “Soluk” in the Story of Sheikh Sanān and Siddhartha: A Comparative Analysis. *Journal of Mytho-Mystic Literature*, 10(34), 161-191. (In Persian) <https://doi.org/20.1001.1.20084420.1393.10.34.6.9>

- Noori, A., & Beiranvand, Y. (2018). A Comparison Between the Stories of Birds in Attar's Manteqh-al-Tair and the Story of Ulysses in Homer's Odyssey. *Comparative Literature Journal*, 9(17), 249-265. (In Persian) <https://doi.org/10.22103/JCL.2018.1964>
- Reyhani M., & Abdollahzadeh Borzou R. (2018). Analysing the story of Sheikh Sanan Based on Joseph Campbell's Monomyth Theory. *Journal of Mytho-Mystic Literature*, 13(46), 95-122. (In Persian) <https://doi.org/20.1001.1.20084420.1396.13.46.4.2>
- Saghinezhad Kheyrodin, M. (2018). A comparative study of mystical journey in Farid al-Din Attar Nishaburi's The Conference of the Birds and John Bunyan's The Pilgrim's Progress. Abolfazl Ramazani, Azarbaijan Shahid Madani University.
- Sarfi, M., & Esfandyari, M. (2013). Pedagogical poetry in attar's Poems. *Journal of Pedagogical Literature*, 3(12), 103-126. (In Persian)
- Taghavi, M. (2010). From Mecca to Rome: The Comparative Study of Attar's Sheikh of San'an and Goethe's Faust. *Textual Criticism of Persian Literature*, 2(2), 1-28. (In Persian)
- Zeinivand, T. (2012). Lack of research methods in comparative studies of Arabic and Persian literature. *Comparative Literature*, 6, 94-114. (In Persian)

بررسی تطبیقی حکایت شیخ‌صنعان عطار با ترجمه رمان اندگلیسی‌سیر و سلوک زائر جان بانین*

محمود افروز^۱

۱. دانشیار، گروه زبان و ادبیات انگلیسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: m.afrouz@ui.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

سلوک در ادبیات ایران و جهان، به ویژه در حوزه ادبیات عرفانی، جایگاه خاصی دارد. هدف از جستار حاضر، تطبیق دو اثر از ادبیات جهان شامل داستانی از ادبیات انگلیسی و حکایتی به زبان فارسی است. کتاب *سیر و سلوک زائر* اثر جان بانین رمانی به زبان انگلیسی است و حکایت شیخ صنعان عطار نیشابوری داستانی است که به زبان فارسی سروده شده است. در این پژوهش تلاش شد وجوه تشابه و تمایز این دو اثر بررسی شود. شالوده مطالعه حاضر بر پایه‌های مکتب ادبیات تطبیقی آمریکایی استوار است. در انجام تحقیق از منابع کتابخانه‌ای و از شیوه تحلیل محتوا بهره گرفته شده است. تأکید اصلی در مکتب آمریکایی یافتن شواهد متنی و تمرکز بر جنبه‌های زیباشناختی آثار مورد تطبیق است. الگوی منازل هفتگانه سلوک در *منطق‌الطیر* عطار، چارچوب اصلی پژوهش را تشکیل می‌دهد. این مراحل چنین نامگذاری شده است: طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحید، حیرت، فقر و فنا. علی‌رغم وجود ناهمانندی‌های جزئی، یافته‌های مقاله حاکی از تطبیق مراحل یادشده با مراحل سلوک قهرمان دو داستان، ترسا و شیخ صنعان، است. پرداختن هر دو اثر به مضمون مشترک «سفر عرفانی» و تعلق آنها به حوزه ادبیات مذهبی را می‌توان از دلایل اصلی بروز این تشابه دانست. معیارهایی چون روح مشترک بشری، حقیقت‌جویی و کمال‌گرایی در پیدایش چنین آثار عرفانی سلوک-محور و تطبیق‌پذیر، نقش ممتازی دارند.

کلیدواژه‌ها:

سلوک،
شیخ صنعان عطار،
سیر و سلوک زائر بانین،
منطق‌الطیر عطار.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

*استناد: افروز، محمود. (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی حکایت شیخ صنعان عطار با ترجمه رمان انگلیسی سیر و سلوک زائر جان بانین. نشریه ادبیات تطبیقی، ۱۶ (۳۱)، ۴۸-۶۵

۱. مقدمه

۱-۱. شرح و بیان مسئله

آشنایی با مفاهیم کلیدی ادبیات تطبیقی و معرفی آن به عنوان یک حوزه پژوهشی در خور توجه، به نیمه اول قرن نوزده بازمی‌گردد. در ایران، در «دهه بیست شمسی» شاهد ظهور ادبیات تطبیقی بودیم (خزاعی فر، ۱۳۹۴: ۵۲). ادبیات تطبیقی «دانش و هنری روشمند» (ایو شورل^۱، نقل از زینی‌وند، ۱۳۹۱: ۹۵) و «پنجره‌ای گشوده شده به دنیای یکرنگی‌ها است که علی‌رغم فواصل زمانی و بُعد مکانی، وجوه مشترک اندیشه‌های عرصه فرهنگ و ادب، شعر و عرفان، ... در آن رخ می‌نمایند» (حسن‌زاده، ۱۳۸۸: ۴۷). در این دانش نوپا، مقوله عرفانی «سلوک» از ظرفیت پژوهشی فراوانی برخوردار است.

سلوک عرفانی گام نهادن آگاهانه شخص در طریق شناخت خود و نیز شناخت حق تعالی است. در خصوص مقوله عرفانی «سلوک»، محققان منطق/طیبر عطار را اثری بی‌بدیل در ادبیات کهن پارسی (نوری و بیرانوند ۱۳۹۶: ۲۵۱) و شاهکاری «تعلیمی-عرفانی» معرفی کرده‌اند (صرفی و اسفندیاری، ۱۳۹۰: ۱۱۵). در بخشی از این اثر جاودان، عطار به شیوه‌ای لطیف ماجرای عرفانی «شیخ صنعان و دختر ترسا» را سروده است. جان بانین (John Bunyan) نیز داستان سیر و سلوک زائر (The Pilgrim's Progress) را در قرن هفدهم میلادی نگاشته است. قهرمان این رمان کلاسیک ادبیات انگلیسی، ترسا نام دارد. او با ترک دیار خود (شهر فنا)، گام در راه شهر آسمانی می‌گذارد. در میان مسیحیان، این اثر، پس از انجیل، دارای شهرت بسیار است.

در پژوهش حاضر در پی رمزگشایی از میزان تطبیق این دو داستان سلوک‌محور در دو ادبیات انگلیسی و فارسی هستیم. هرچند، برای تضمین انجام تحقیقات دقیق و ژرف، تمرکز بر آثار مشخص در قالب مطالعات موردی، اجتناب‌ناپذیر است، اما یکی دیگر از اهداف این دست مطالعات، ترغیب پژوهشگران آتی برای انجام تحقیقات با زمینه مشابه و تشکیل شبکه‌ای منسج از پژوهش‌هاست که نتایج آنها نهایتاً به غنای متن پژوهشی تطبیقی خواهد انجامید.

در ابتدا، ذکر خلاصه‌ای موجز از داستان‌ها ضروری است. نخست، حکایت شیخ صنعان و دختر ترسا؛ شیخ صنعان پس از پنجاه سال اعتکاف در حرم، شبی در خواب می‌بیند که به روم رفته و بتی را سجده می‌کند. او با چهارصد مرید رهسپار روم می‌شود و در آنجا عاشق دختر ترسایی می‌شود. ترسای ماهرو برای رساندن شیخ به وصال خود چهار شرط می‌گذارد: کفر، بت‌پرستی و قرآن‌سوزی و خمرنوشی. شیخ که آهی در بساط ندارد، به عنوان مهریه ترسا، عهد می‌کند یک‌سال خوکبانی وی کند. مریدان که شیخ را کاملاً از دست‌رفته می‌بینند، او را رها کرده و برمی‌گردند، ولی مریدی که همراه آنها به سفر روم نرفته نبود، ملامتشان می‌کند و می‌گوید: باید با اقتدا به شیخ همگی ظاهراً زنار می‌بستید، ولی باطناً برای شفای شیخ از خدا یاری می‌جستید. مریدان دوباره رهسپار روم می‌شوند و پس از اعتکافی چهل روزه، آن مرید مخلص، پیامبر اکرم (ص) را در خواب می‌بیند که فرمودند شیخ را از بند رها کنید. بالاخره شیخ زنار گسسته و غسلی می‌کند و با مریدان رهسپار حجاز می‌شود. در این خلال، ترسا در خواب می‌بیند که آفتاب در کنار وی آمده و امر می‌کند که در پی شیخ برود و دین او را اختیار نماید. شیخ نیز از غیب آگاه می‌شود که ترسا از ترسایی دست شسته و می‌خواهد به مذهب حق روی آورد. پس با مریدان از راه برمی‌گردد. دختر ترسا از شیخ صنعان می‌خواهد که اسلام را بر او عرضه کند. شیخ چنین می‌کند و دختر ترسا مسلمان می‌شود. او که از ذوق ایمان بی‌قرار شده و دیگر حتی برای لحظه‌ای هم طاقت فراق از حق ندارد، چشم از دنیا فرومی‌بندد.

این حکایت شیرین به چندین زبان زنده دنیا ترجمه شده است. اساساً ترجمه را می‌توان از «استوارترین» شیوه‌های انتقال فکر و «داد و ستد فرهنگی» (بصیری و ابراهیمی‌فرد، ۱۳۹۴: ۲۶) دانست، شیوه‌ای که می‌توان از آن به عنوان «گامی مهم در جهت تحقق اهداف ادبیات تطبیقی» (همان، ۱۳۹۳: ۱) تعبیر کرد. به بیان دیگر، ترجمه را می‌توان ابزاری در تولید برون‌دادهای تطبیقی تلقی کرد. در تحقیق حاضر نیز به کمک ترجمه، حکایت شیخ با داستان ترسا تطبیق داده شده است.

جان بانین در قرن هفده میلادی رمان سیر و سلوک زائر را به زبان انگلیسی سروده و افروز (۱۳۹۱) آن را در دهه نود شمسی به فارسی ترجمه کرده است. در این رمان، ترسا (Christian)، با ترک اهل و عیال و دیار خود یعنی ویرانشهر (City of Destruction)، راهی آرمان‌شهری به نام شهر آسمانی (Celestial City) می‌شود و در واقع، با گذر از مرداب یأس (the

^۱ Yves Chevreil

the Hill)، شهر آز (County of Coveting)، محلهٔ یاهوگویان (Prating Row)، تپهٔ دشواری (the Hill Difficulty)، وادی تواضع (Valley of Humility)، کوه‌های شادمانی (the Delectable Mountains)، پوچ بازار (Vanity Fair)، و مکر آباد (the Town of Deceit) و دیدار با افراد نیک و بد، مقامات سلوک را یکی پس از دیگری طی می‌کند.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پیشینهٔ پژوهش‌هایی را که تاکنون انجام گرفته است می‌توان در قالب مقالات زیر بررسی کرد: تقوی (۱۳۸۹: ۱) به تطبیق *فاوست* گوته و حکایت شیخ صنعان پرداخته و معتقد است که هر دو اثر با دارا بودن «مضامین جهانشمول»، نگاشتهٔ شاعرانی است که به لحاظ «فکری و عاطفی» قرابت انکارناپذیری دارند. محقق در نهایت به این نتیجه رسیده است که آشنایی گوته با «اندیشه‌های اسلامی و عرفانی» می‌تواند ریشه در آشنایی وی با افکار و «نگاه عطار» و دلیلی بر شباهت دو اثر مذکور باشد (ص ۲).

مبارک و هامانی (۱۳۹۰) در پژوهش خود تلاش کرده‌اند تا رابطهٔ حکایت شیخ صنعان را با داستان حضرت یوسف بررسی کنند. محققان تأکید کرده‌اند که قرآن مجید منبع الهام‌بخش شیخ عطار در خلق *منطق‌الطیر* بوده است. ایشان به‌طور بسیار کلی بیان کرده‌اند که حکایت شیخ صنعان در تعداد مقامات سلوک متأثر از داستان یوسف است. انتظار بسط جامع مراحل سلوک و تطبیق یک به یک مقامات در دو داستان و اشاره به جزئیات، از مواردی است که در این مطالعه برآورده نشده است. البته حجازی و حجازی (۱۳۹۳: ۱۳۵) در مقاله مشترک خود، حکایت شیخ صنعان را متأثر از داستان حضرت موسی و حضرت خضر دانسته‌اند. هرچند، حتی پس از مطالعه مقاله مذکور سؤالاتی در این خصوص در ذهن خواننده شکل می‌گیرد.

مشاوری و طغیانی (۱۳۹۳) در تحقیق خود به وجود شباهت‌هایی میان رمان «سیدارتا» به قلم «هسه» و داستان «شیخ صنعان» اذعان کرده‌اند (ص ۱۶۱). ایروانی و دیگران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای به بررسی حکایت شیخ صنعان بر مبنای نظریه تک اسطوره کمپل پرداخته‌اند. محققان دریافته‌اند که برای مراحل «رد دعوت»، «آشتی و هماهنگی با پدر» و «امتناع از بازگشت» که جزو الگوی کمپل است، هیچ معادلی در حکایت شیخ صنعان نمی‌توان یافت (ص ۲۳۱).

افروز (۱۳۹۶: ۱) به بررسی «مراحل سفر معنوی در آثار عطار و امانوئل اشمیت» پرداخته و پس از تطبیق مقامات سلوک قهرمان دو کتاب، سی مرغ و اسکار، همسانی‌های این دو نوع سلوک را تحلیل نموده و یکی از دلایل اصلی تطبیق‌پذیری آن دو را پیش‌زمینهٔ مذهبی آنها می‌داند.

ریحانی و عبدالله‌زاده‌برزو (۱۳۹۶) نیز در مقاله‌ای مشابه حکایت شیخ صنعان را بر مبنای نظریه کمپل بررسی کرده‌اند. محققان دختر ترسا را «نمادی از انیمای شیخ» معرفی کرده و مرحلهٔ برگشتن شیخ از روم به مکه را با مرحلهٔ «بازگشت قهرمان در نظریه کمپل» تطبیق‌پذیر دانسته‌اند (ص ۹۵). در مقاله دیگر، با عنوانی مشابه، دلبری و مهری (۱۳۹۶) داستان شیخ صنعان را بر اساس نظریهٔ کمپل و با لحاظ کهن‌الگوهای یونگ مطالعه کرده و چنین نتیجه گرفته‌اند که الگوی کمپل برای تحلیل سفر قهرمان داستان‌های عرفانی نیز قابلیت کاربست دارد و صرفاً اختلافات جزئی «در چینش ریزالگوها مشاهده می‌شود» (ص ۱۲۹). نوری و بیرانوند (۱۳۹۶: ۲۴۹-۲۶۳) در تطبیق سرگذشت اولیس در *اودیسه* با سرگذشت سی مرغ در *منطق‌الطیر* به این نتیجه رسیده‌اند که از میان هفت مرحله سیر و سلوک مرغان در *منطق‌الطیر*، تنها می‌توان پنج وادی طلب، عشق، استغنا، حیرت، فقر و فنا را در این شاهکار هومر یافت.

ساقی‌نژاد خیرالدین (۱۳۹۷) در پایان نامه ارشد خود به بررسی تطبیقی سفر مرغان در *منطق‌الطیر* با سیر و سلوک زائر پرداخته و دریافته است که میزان همانندی میان دو اثر بیش از تفاوت‌ها است. طبق یافته‌های محقق علی‌رغم تفاوت دوره زمانی، مذهبی، و فرهنگی، قهرمانان هر دو اثر در راه رسیدن به محبوب خود منازل مشابهی را طی کرده‌اند. پژوهشگر در نتیجه‌گیری رساله خود بر وجود پیوند بین ادیان ظاهراً از هم گسیخته همچون اسلام و مسیحیت تأکید می‌کند.

افروز (۱۴۰۰: ۱۲-۱۳) با اتخاذ «رویکرد فراتحلیلی» در حوزهٔ ادبیات تطبیقی، به مقوله عرفانی سلوک و نمود آن در بیش از چهل اثر پژوهشی پرداخته و چنین نتیجه‌گیری کرده است که عوامل گوناگونی سبب ساز تطبیق‌پذیری آثار مطالعه شده در

پژوهش را رقم زده‌اند که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: «دسترسی به ترجمه آثار دیگر ملل، اقتباس ضمنی، الهام از کتب مقدس». پژوهشگر همچنین با بررسی مقوله سلوک و سفر در ادبیات کودک به بررسی تطبیقی مراحل سفر قهرمان در دو داستان موش‌پرنده و ماهی سیاه کوچولو پرداخته است. داستان اول یک حکایت مشهور سرخپوستی است و داستان دوم به قلم صمد بهرنگی است. برای بررسی تطبیقی مراحل سفر قهرمان در دو داستان، الگوی پیرسون-مار به کار گرفته شده است. پس از بیان همانندی‌های فراوان دو اثر، محقق ریشه تطبیقی پذیرای دو داستان را در عوامل متعددی از جمله وجود «مقولات جهان‌شمول در ادبیات» و «شباهت در طرز فکر و اندیشه نویسندگان» معرفی کرده است (افروز، ۱۴۰۱ الف: ۴۵). وی مراحل سفر عرفانی ترسا، قهرمان رمان سیر و سلوک زائر بانین، را با دو الگوی عطار و پیرسون-مار تحلیل و بررسی کرده و دریافته است که «هر چند، میان مراحل سفر در دو الگوی عطار و پیرسون-مار به دلیل اختلاف در تعداد منازل، تناظر یک‌به‌یک وجود ندارد، اما از آنجا که اثر مذکور سفری اسطوره‌ای-عرفانی است، مقامات ترسا در قالب تحلیل تطبیقی هر دو چارچوب قرار می‌گیرد» (افروز، ۱۴۰۱ ب: ۶۵). محقق در تطبیق همین اثر بانین با داستان ماهی سیاه کوچولو به این نتیجه رسیده است که «اختصاص هر دو داستان به حوزه ادبیات عرفانی و برخورداری موضوع مشترکی به نام «سفر» زمینه‌ساز بروز شباهت‌های فراوان میان مراحل سلوک قهرمان در دو اثر شده است» (افروز، ۱۴۰۱ ج: ۱۲۲۵). وی در پژوهش دیگر خود همان اثر بهرنگی را با اثری عرفانی از احمد غزالی به نام رساله‌الطیور بررسی کرده است تا مضامین مشترک میان مقوله «سفر» و «سلوک» را در قالب مقامات «طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحید، حیرت، فقر و فنا» تبیین نماید. یافته‌های افروز (۱۴۰۳: ۱) حاکی از تطبیق‌پذیری «تمام مقامات یادشده با مراحل سفر ماهی سیاه» بوده است.

غلامی و شریفی (۱۴۰۳) در مقاله خود به بررسی رمان سیر و سلوک زائر از منظر مدل کنشی گریماس پرداخته است. هدف محقق تحلیل «تقابل‌های دوگانه و عناصر بنیادی ساختار زنجیره‌ای-نحوی» این رمان انگلیسی بوده است (ص ۱۰۹). مقاله پژوهشگران ماهیت تطبیقی نداشته و صرفاً به بررسی شخصیت اصلی داستان و تبیین الگوهای کنشی وی پرداخته تا از این رهگذر بینشی عمیق‌تر از اندیشه‌های جان بانین ارائه دهند.

بنابراین، تاکنون مطالعه‌ای انجام نشده است که به لحاظ مضمون مذهبی و زیربنای عرفانی مشترک، حکایت شیخ صنعان و رمان سیر و سلوک زائر را تطبیق کرده باشد. از سوی دیگر، تحقیقی تاکنون در خصوص تطبیق مقامات سلوک شیخ صنعان با مراحل سلوک ترسا در داستان انگلیسی صورت نگرفته است.

۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

هدف از انجام پژوهش حاضر بررسی تطبیقی شباهت‌ها و تفاوت‌های یک حکایت بسیار مشهور در ادبیات کهن ایران زمین و یک داستان متعلق به ادبیات کلاسیک انگلستان با مضمون مشترک سلوک است. تشخیص میزان کارآمدی الگوی سلوک عطار در تحلیل داده‌ها، هدف دیگر این تحقیق است.

در مطالعه حاضر، در یک سو، اثری از مشرق زمین، منطق‌الطیر، قرار گرفته که ریشه در منابع غنی اسلامی دارد. عطار، طرح سلوک صنعان را از اعتکاف و خلوت‌گزینی به عشق‌زمینی و سپس آسمانی ترسیم کرده است. در سوی دیگر، در سیر و سلوک زائر مضامین لطیف مذهبی، عرفانی و سلوک-محور به وفور وجود دارد. در این رمان کلاسیک، جان بانین تلمیحات و تضمینات فراوانی به انجیل داده است.

پژوهش حاضر به شیوه تحلیلی-توصیفی و بر اساس رویکرد تحلیل محتوای کیفی انجام شده است. مبنای کلی مقاله نیز بر پایه روش تطبیقی رنه ولک (Rene Wellek) است. به عقیده او، بجای تمرکز بر یافتن مدارک اثبات‌گرایانه یا شواهد تاریخی، بُعد ادبی و شواهد متنی باید در کانون توجه محققان تطبیقی قرار گیرد.

چارچوب مطالعه حاضر بر مبنای مراحل سلوک در منطق‌الطیر عطار استوار است. مضمون کلی این «اثر تمثیلی»، سفر جمعی از پرندگان برای پیدا کردن «سیمرغ» است. مرغان مظهر سالکانی هستند که آرزوی وصال معشوق حقیقی خود را دارند و

«سیمرخ» نماد «حق» و هفت وادی همان مراحل هفتگانه سلوک عارفان است. در ادبیات عرفانی، مفاهیمی چون بازگشت به اصل اغلب با زبان نمادین تبیین شده است.

ترتیب منازل سلوک در الگوی عطار چنین است: طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحید، حیرت، فقر و فنا. این هفت مرحله سلوک، اساس تطبیق مراحل سفر معنوی شیخ صنعان منطق الطیر و ترسای رمان سیر و سلوک زائر قرار گرفته است. پرسش‌های پژوهش از این قرار است:

(الف) تا چه میزان مقامات سلوک در داستان‌های مذکور مشابهت دارند؟

(ب) نقاط تمایز میان وادی‌های سلوک در آثار یادشده کدامند؟

(ج) قابلیت کاربست چارچوب سلوک عطار برای هر کدام از آثار تا چه میزان است؟

(د) عوامل مؤثر در تطبیق‌پذیری آثار مذکور کدامند؟

۲. بحث و بررسی

اولین گام سلوک «طلب» است. در داستان شیخ صنعان می‌خوانیم که وی پس از آنکه چند شب متوالی خواب دید که در روم بر بتی سجده می‌کند، حرف از «درد» و «دریغ» و مسیر «دشوار» می‌زند که طلب و شوق رفتن بدانجا در دلش شعله‌ور شده است:

کز حرم در رومش افتادی مقام سجده می‌کردی بتی را والس‌السلام
چون بدید این خواب بیدار جهان گفت دردا و دریغا کاین زمان
یوسف توفیق در چاه اوفتاد عقبه‌ای دشوار در راه اوفتاد
(عطار ۱۳۷۴: ۷۴)

عزم راسخ شیخ در طی طریق توأمان با «شوق» درک آنچه بر وی حادث شده را عطار با واژگان «می‌باید» و «زود» نشان داده است:

می‌باید رفت سوی روم زود تا شود تدبیر این معلوم زود
(عطار ۱۳۷۴: ۷۵)

در رمان سیر و سلوک زائر، این طلب یا شوق به واسطه خواندن *انجیل* در دل ترسا به وجود می‌آید: «می‌نگریستم، و او را دیدم که کتاب برگشود و خواندن آغاز نمود و درخلال خواندن کتاب می‌گریست و به خود می‌لرزید» (بانین، ۱۳۹۱: ۱۸۳). هرچند ترسا با ملامت دیگران روبرو می‌شود، ولی این مخالفت‌ها و سرزنش‌ها به چیزی جز شعله‌ورتر شدن آتش طلب در او ختم نمی‌شود. وادی دوم، «عشق» است. در داستان شیخ صنعان، وقتی شیخ و مریدان به روم می‌رسند و به جست‌وجو می‌پردازند، بالاخره روزی شیخ با دختر ترسای روم روبرو می‌شود و دل در گروی وصال او می‌بندد:

دختر ترسا چو برقع برگرفت بند بند شیخ آتش درگرفت
عشق دختر کرد غارت جان او ریخت کفر از زلف بر ایمان او
(عطار ۱۳۷۴: ۷۶)

اینجاست که شعله عشق در شیخ کم‌کم افروخته می‌شود. واژگان «عشق» و «آتش» تقریباً در دو بیت فوق (و سه بیت محذوف از میان این دو) به صراحت بیان شده است. در این بخش، مریدان در نقش خانواده و همشهری‌های ترسا (در داستان سیر و سلوک زائر) جلوه‌گر می‌شوند و می‌کوشند شیخ را از این راهی که در پیش گرفته منصرف کنند:

چون مریدانش چنین دیدند زار جمله دانستند کافتادست کار
پند دادندش بسی سودی نبود بودنی چون بود، بهبودی نبود
(عطار ۱۳۷۴: ۷۷)

اما نصایح مریدان نیز در شیخ کارگر نافتاد و آتش عشق او به ترسای دختر را شعله‌ورتر ساخت:

عشق او آن شب یکی صد بیش شد
لاجرم یک بارگی بی خویش شد
(عطار ۱۳۷۴: ۷۷)

در رمان سیر و سلوک زائر، شخصی به نام «عافل دنیاطلب» بر سر راه ترسا قرار می‌گیرد و می‌کوشد با ترساندن او از حوادث و مخاطرات بی‌شمار راه، و نیز تطمیع به آسایش طلبی و تن‌پروری و بیدار کردن عقل دنیوی وی، بارقه عشق را در دل سالک خاموش کند (بانین، ۱۳۹۱: ۱۷). هرچند، اغواگری‌های او نه تنها در ترسا مؤثر نمی‌افتد، بلکه بارقه عشق را در او شعله‌ورتر می‌کند و قهرمان رمان انگلیسی به یاری قدرت عشق خود و هدایت‌های مبشر و مدد خیرخواه، از دام عافل دنیاطلب رهایی می‌یابد. منزل سوّم، وادی «معرفت» است. در داستان شیخ‌صنعان، دختر ترسا پس از آنکه برای شیخ شروطی می‌گذارد و وی همه را به‌جای می‌آورد و با این کار دین و دنیای شیخ را از او می‌گیرد و او را به معنای واقعی مسکین می‌کند، در واقع، ناخواسته زمینه‌ساز برخورداری شیخ از موهبت معرفت می‌شود. کسب معرفت حقیقی زمانی میسر می‌شود که سالک با تمام وجود خود درک کند که هیچ نیست و هیچ نمی‌داند و مسکین و فقیر است-هم فقیر مادی و هم معنوی- سالک وقتی دریابد که هیچ ندارد و هیچ نمی‌داند، زمینه کسب معرفت برای وی فراهم می‌شود و همین معرفت است که سالک را به وادی استغنا رهنمون می‌شود. آیه پانزدهم سوره مبارکه فاطر این نکته ظریف را در خود جای داده است: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ». شیخ صنعان به واسطه جایگاه و مریدان و پنجاه سال عبادت و اعتکاف، خویشتن را مستحق بهشت و احترام و عزت می‌دانست و این وهم «استحقاق» را می‌توان همان فاصله و شکافی دانست که عطار از آن به «گرد و غباری» تعبیر کرده که میان رابطه شیخ با خدا وجود داشته است:

در میان شیخ و حق از دیرگاه
بود گردی و غباری بس سیاه
(عطار ۱۳۷۴: ۹۰)

درحقیقت، زمانی که فرد با کوزه تهی بیاید، ظرف او را از آب معرفت پر می‌کنند، ولی وقتی از سر کبر برای خود شأن و منزلتی والا قائل باشد و ظن و گمانش آن باشد که اندر کوزه آب دارد و خود به قدر مکفی واجد معرفت است، حاجتی به کسب معرفت نمی‌بیند. شیخی که حافظ قرآن و مدرس آموزه‌های دینی بود، اکنون درمی‌یابد که هیچ نمی‌داند:

حکمت اسرار قرآن و خبر
شسته بودند از ضمیرش سر به سر
(عطار ۱۳۷۴: ۹۰)

همین هیچ ندانستن و به خاطر نیارودن و همان خود را به هیچ پنداشتن و خوکبانی کردن و با سگان دم‌ساز شدن، همگی زمینه‌های کسب معرفت را برای شیخ مهیا نمود؛ معرفتی که به واسطه آن به وادی استغنا وارد شد:

جمله با یاد آمدش یکبارگی
بازرست از جهل و از بیچارگی
(عطار ۱۳۷۴: ۹۰)

به عقیده عطار در وادی معرفت:

سیر هرکس تا کمال وی بود
قرب هرکس حسب حال وی بود
(عطار ۱۳۷۴: ۲۲۴)

سخن عطار دقیقاً با صحنه‌ای از رمان سیر و سلوک زائر تطبیق‌پذیر است که در آن نرم‌خو و خیره‌سر برای برگرداندن ترسا به دنبال او می‌روند. زمانی که ترسا تلاش می‌کند بارقه‌هایی از معرفت را در دل آنها زنده کند، سخنانش در خیره‌سر، که به سبب تندخویی و غضبناکی ظرفیت معرفتی اندکی دارد، تأثیری نمی‌گذارد و او راه آمده را فوراً برمی‌گردد، اما نرم‌خو که به واسطه خوش‌خلقی و اخلاق ملایم‌تر از معرفت بالاتری برخوردار است، به اندرزه‌های ترسا گوش می‌دهد و تا بخشی از مسیر، همسفر ترسا می‌شود. هرچند، ظرفیت او نیز اندک بوده و در رویارویی با نخستین سختی در راه، یعنی فرورفتن در مرداب ناامیدی، ترجیح می‌دهد ترسا را ترک کند و به ویران‌شهر برگردد. اما انس با کتاب مقدس و بهره‌مندی از هدایت‌های مفسر و مبشر، چنان ظرفیت معرفتی شگرفی در ترسا بوجود آورده است که او را تا منزلگاه بعدی سلوک پیش می‌برد.

وادی چهارم سالک، منزلگاه استغنا است. در داستان شیخ صنعان، شاهد استغنا در استغنا هستیم، استغناهای همگان از عاشق (الف/ب/ج) و استغناهای عاشق از همگان بجز معشوق (د):

(الف) استغناهای خداوند از شیخ: چون در ارتباط شیخ با خداوند گرد و غباری بوده است، به نوعی خداوند با حادث کردن این ماجرا به شیخ فهمانده است که هر چند تو پنجاه سال معتکف کوی من بوده‌ای و مریدان بسیار پرورانده‌ای، اما هنوز میان من و تو فاصله است. فاصله یا غبار می‌تواند ناشی از شخصیت و تعیینی باشد که شیخ در آن زمان برای خود قائل بوده و اینک باید از میان برخیزد. نهایتاً نیز چنین می‌شود. آن شیخ عالی‌مقام خاک‌نشین راه معشوق شده و با سگان کوی او دمساز می‌شود و یک‌سال تمام هم خوبانی می‌کند:

رفت پیر کعبه و شیخ کبار خوک‌وانی کرد سالی اختیار

(عطار ۱۳۷۴: ۸۰)

(ب) استغناهای دختر ترسا از شیخ: زمانی که در برابر نیازهای ملتمسانه شیخ مکرراً ناز می‌کند:

دخترش گفت ای خرف از روزگار ساز کافور و کفن کن، شرم‌دار

باز دختر گفت ای پیر اسیر من گران کابینم و تو بس فقیر

(عطار ۱۳۷۴: ۸۱-۸۵)

(ج) استغناهای مریدان از شیخ (در مرحله اول): آنها که کار را تمام شده می‌پندارند، دیگر خود را مرید او نمی‌دانند و ترکش می‌کنند: چون بدیدند آن گرفتاری او بازگردیدند از یاری او

(عطار ۱۳۷۴: ۸۶)

(د) استغناهای شیخ از دین و دنیا: شیخ در پاسخ به مریدانی که جایگاه اجتماعی او را یادآوری می‌کنند و سخن از نام و ننگ و دوزخ و بهشت می‌گویند، چنین پاسخ می‌دهد:

... گفت کردم توبه از ناموس و حال تایبم از شیخی و حال و محال

... گفت من بس فارغم از نام و ننگ شیشه سالوس بشکستم به سنگ

... گفت اگر دوزخ شود هم راه من هفت دوزخ سوزد از یک آه من

... گفت چون یار بهشتی روی هست گر بهشتی بایدم این کوی هست

(عطار ۱۳۷۴: ۷۹-۸۲)

تمام موارد فوق از تجلیات «استغنا» در داستان است، ولی آنچه در سلوک شیخ رنگ و بوی استغناهای حقیقی دارد، زمانی تجلی می‌یابد که او دست از عشق معشوق زمینی، دختر ترسا، می‌شوید؛ معشوقی که به خاطرش پیش از آن، از همه چیز و همه کس دل‌کنده بود. این استغنا هم رخ نداد، مگر آنگاه که معشوق حقیقی خود به داد شیخ می‌رسد و نبی‌اکرم در خواب یکی از مریدان چله‌نشین وعده‌رهایی شیخ را می‌دهد:

مصطفی گفت ای به‌همت بس بلند رو که شیخت را برون کردم ز بند

(عطار ۱۳۷۴: ۹۰)

در رمان *سیروس‌سلوک زائر*، ترسا فردی ژنده‌پوش توصیف شده است که خود را بی‌نیاز از تجملات و زرق و برق‌های مادی می‌داند و به مادیات دنیوی پشت کرده است: «مردی ژنده‌پوش را دیدم که... روی از خانه و کاشانه خویش برگرفته، کتابی در دست و باری گران بر دوش داشت» (بانین، ۱۳۹۱: ۵). هر چند، هنوز «باری گران» بر دوش دارد. این بار سنگین و طاقت فرسا خود نمادی از بار تعلقاتی است که پس از گذر از وادی‌های سلوک، در این مرحله از دوش او فرومی‌افتد.

وادی پنجم، منزلگاه توحید است. والاترین جلوه توحید زمانی رخ می‌دهد که شیخ صنعان از بند معشوق زمینی رها می‌شود و زَنار می‌گسلد و از آن پس، تنها و تنها یکی می‌بیند و یکی می‌گوید و این بار با برخورداری از معرفت حقیقی، راهی کعبه می‌شود:

شیخ غسلی کرد و شد در خرّقه باز رفت با اصحاب خود سوی حجاز
(عطار ۱۳۷۴: ۹۱)

در داستان سیروسلوک زائر، ترسا پس پانهادن در وادی تواضع با دیوی هولناک به اسم آپولیون روبه‌رو می‌شود. دیو خودش را خداوندگار و ترسا را بنده خود خطاب می‌کند، ولی ترسا زیر بار چنین خفتی نمی‌رود و با اعتقاد به «توحید» به نبرد با وی تن می‌دهد و فریاد می‌زند: «اربابی را که اکنون زیر بیرقش ایستاده‌ام، یارای آن است که گناهانم ببامزد [...] خرسندم به خدمت [و بندگی] و پاداش او... پس، مرا بیش‌ازاین ترغیب نما، که من [تنها و تنها] از بندگان و پیروان اویم» (بانین، ۱۳۹۱: ۵۷). البته، به دلیل اعتقاد به تثلیث در مسیحیت، وجود رگه‌هایی از افتراق میان وادی‌های توصیف شده در داستان انگلیسی با وادی توحید عطار چندان عجیب به نظر نمی‌رسد.

مرحله ششم، وادی حیرت و سرگردانی است. در این مرحله در داستان شیخ‌صنعان، با وقوع هزارتوی حیرت مواجه هستیم. حیرت مرید پاکباز با دیدن پیامبر در خواب:

مصطفی را دید می‌آمد چو ماه در برافکنده دو گیسوی سیاه
(عطار ۱۳۷۴: ۸۹)

حیرت شیخ از احوال خویش و کرده‌های پیشین:

چون به حال خود فرونگریستی در سجود افتادی و بگریستی
هم چو گل در خون چشم آغشته بود وز خجالت در عرق گم گشته بود

(عطار ۱۳۷۴: ۹۱)

حیرت مریدان از احوال شیخ:

چون بدیدند آنچنان اصحابنا مانده در اندوه و شادی مبتلا
پیش او رفتند سرگردان همه وز پی شکرانه جان افشان همه
(عطار ۱۳۷۴: ۹۱)

حیرت دختر ترسا از آنچه در خواب می‌بیند و اینکه به او الهام می‌شود که در پی شیخ روان شود:

دید خود را در عجایب عالمی کارش افتاد و نبودش همدمی
... می‌ندانست او که در صحرا و دشت از کدامین سوی می‌باید گذشت
... عاجز و سرگشته می‌نالید خوش روی خود در خاک می‌مالید خوش
(عطار ۱۳۷۴: ۹۱-۹۲)

در رمان سیروسلوک زائر، ترسا پس از شکست دادن آپولیون، مجبور است از وادی سایه موت عبور کند—وادی تاریک و پرمخاطره‌ای که از دیگران توصیفات هولناکی درباره‌اش شنیده است، ولی سرانجام با استقامت بی‌نظیری پیش می‌رود و البته در میانه راه حیرت و سرگردانی بر او مستولی می‌شود: «دریافتم که ترسا را چنان بهت و حیرت فرا گرفته بود که حتی صدای خویش را (از صدای بیگانه) تمیز نمی‌داد» (بانین، ۱۳۹۱: ۶۲-۶۳). نهایتاً فریادرسی به یاری وی می‌آید: «در آن ساعت که با مشقت فراوان مسافتی شایان طی نموده بود، صدای مردی را که سوی وی روان بود شنود: گرچه از وادی سایه مرگ می‌گذرم، مرا بیم از هیچ شیطانی نیست؛ زیرا که تو همراه منی» (همان، ۶۳). هرچند ذکر این نکته ضروری است که حیرت مراتبی دارد و حیرت عارفانه در اوج معرفت رخ می‌دهد و با حیرتی که در کتاب جان بانین در نتیجه ترس و وحشت ظهور می‌کند، تفاوت‌هایی دارد، ولی دست کم شاید بتوان آن را با مراتب نازل حیرت تطبیق‌پذیر دانست.

مرحله هفتم، وادی فناست. در داستان شیخ صنعان، با دو نوع فنا روبرو هستیم: فنا در معنی مصطلح خود به معنی جان دادن فرد و فنا به معنی فنا شدن تمام خواسته‌های سالک. مرگ دختر ترسا. در واقع، فنا شدن معشوق زمینی شیخ و درحقیقت، به معنی فنا و فنا شدن کامل خواسته‌های زمینی سالک، در برابر معشوق حقیقی است. از سوی دیگر، دختر ترسا، در فرجام داستان، خود سالکی تمام‌عیار شده بود که مراحل سلوک را، از طلب تا فنا، یک به یک، طی نموده بود:

شیخ بر وی عرضه‌ اسلام داد غلغلی در جمله یاران فتاد
... گفت شیخا طاقت من گشت طاق هیچ طاقت می‌نیارم در فراق
... می‌روم زین خاکدان پرصداع الوداع ای شیخ عالم الوداع
(عطار ۱۳۷۴: ۹۳)

این منزلگاه، وادی وصال است که با فنای سالک رقم می‌خورد. در *رمان سیروسلوک زائر*، ترسا همراه با آقای امیدوار، در دژی هولناک به نام «تردید-دژ» اسیر غول یأس و همسرش «دلهره» می‌شود. سرانجام، پس از آنکه ماجراها و مشقاتی را از سر می‌گذرانند، به «رودخانه مرگ» یا «رود فنا» می‌رسند و از آن نیز عبور می‌کنند. بانین این مرحله را چنین توصیف کرده است: «هرچند با تن و جسم خاکی به رودخانه اندر شدند، ولی بدون آن از آب بیرون آمدند. پس، ایشان باچالاک و شتاب صعود کردند، هرچند پایه‌هایی که شهر بر آن استوار بود، بر فراز ابرها قرار داشت. پس آنها سوی بالا... پیش می‌رفتند» (بانین، ۱۳۹۱: ۸۰).

۳. نتیجه‌گیری

در این بخش، از منظر تطبیقی وجوه شباهت و تفاوت داستان‌ها به‌طور موجز تبیین شده است. اولین وجه اشتراک داستان‌ها، تطبیق‌پذیری مراحل سفر سالکان است، بدین معنی که مقامات سلوک شیخ صنعان عطار و ترسای بانین، در الگوی عطار به‌خوبی قابل تفسیر و تحلیل بود. بخش پردازش تحلیلی و مبحث اصلی نوشتار حاضر مفضلاً به این موضوع اختصاص یافت. از دیگر وجوه همانندی و یا ناهمانندی آثار تطبیق‌شده می‌توان به نکات زیر اشاره کرد:

- ژانر اصلی مشترک: هر دو اثر از داستان‌های تمثیلی و جزو ادبیات مذهبی و عرفانی محسوب می‌شوند. داستان شیخ صنعان و *سیر و سلوک زائر* هر دو در حوزه ادبیات دینی-مذهبی با محوریت مسائل اعتقادی نگاشته شده‌اند.
- نویسنده: مؤلف اثر فارسی، عطار، عارف مذهبی نامدار است. نویسنده انگلیسی، بانین نیز از علاقه‌مندان متون مقدس است و کتاب وی نیز پس از *انجیل* جایگاه مهمی در مسیحیت دارد.
- مخاطب: مخاطب هر دو اثر، بزرگسالان هستند.
- انزجار سالکان از حضر: نه شیخ صنعان و نه ترسا، هیچ‌کدام تاب حضر نداشته و پای در سفر می‌گذارند.
- هنجارشکنی سالکان و برانگیخته شدن دیگران علیه ایشان: مخالفت مریدان با شیخ صنعان و اعتراض شدید اهل و عیال و دوستان و آشنایان ترسا به او، ناشی از وجود مقاومت‌ها و مخالفت‌ها در راه سالکان هنجارشکن است.
- نوسان یأس و امید در دل سالکان: سالکان در هر دو داستان، پیش از رسیدن به سرمنزل مقصود، گاهی امیدوار و گاهی دچار یأس و دل‌سردی شدند و سیر و سلوکشان مسیری هموار و سرشار از امیدی کاملاً باثبات و بی‌نوسان نبوده است.
- سرسپردگی کامل سالکان در برابر معشوق: سالکان در هر دو داستان چنان سرسپرده محبوب خود هستند که حتی آمادگی دارند در راه وصال وی از جان شیرین درگذرند.
- وجود شخصیت‌های خاکستری، یا سیاه و سفید در داستان‌ها: هرچند در حکایت شیخ صنعان، سالکان بیشتر با شخصیت‌های خاکستری روبرو می‌شوند، اما در *رمان سیر و سلوک زائر*، تمایز میان شخصیت‌های سفید و سیاه بسیار بارزتر از اثر دیگر بود.
- حضور نداشتن یاور یا مرشد و راهنمای ملموس در مسیر سلوک: مرشد اصلی ترسا کتاب مقدس بوده است که در قالب مبشر و مفسر و مدد و غیره در راه وی ظاهر می‌شوند. از سوی دیگر، خوابی که شیخ صنعان در دیار خود می‌بیند، در واقع راهنمای اولیه او در آغاز سفر است.

- شیوه روایت: در داستان شیخ‌صنعان با دانای کل یا زاویه دید سوم‌شخص روبرو هستیم، در حالی که شیوه روایت بانین حالتی ترکیبی داشته و صرفاً دانای کل نبوده است.
- نوع متن: در حالی که رمان سیر و سلوک زائر، نثر آمیخته به نظم است، حکایت شیخ‌صنعان، یکدست منظوم است.
- سفر انفرادی سالک(ها): سلوک در داستان عطار و بانین حول محور شخصیت اصلی می‌گردد.
- تغییر یا ثبات در دیدگاه سالکان: شیخ‌صنعان در آغاز به معشوق زمینی دل بست و بعد از طی مراحل، معشوق حقیقی خود را باز یافت. اما ترسا از آغاز داستان با خواندن کتاب مقدس شوق وصال را در دل خود می‌پروراند است، وبا همین اشتیاق مسیر سلوک را طی می‌کند.
- طرح مسیر ظاهری: اگرچه مسیری که برای ترسا ترسیم شده، رفتنی بی‌بازگشت است، ولی مسیر حرکت ظاهری شیخ‌صنعان به صورت رفت و برگشت است (از کعبه به روم و از روم به کعبه)، هرچند، مسیر باطنی سالکان در هر دو اثر، حرکت به سوی روشنی و آگاهی است.
- ثبات یا تغییر در شخصیت‌های داستان: یکی دیگر از نکات مختلف در دو داستان این است که در حکایت شیخ‌صنعان شاهد هستیم که شخصیت دختر ترسا در آغاز منفی است و در پایان حکایت، مثبت می‌شود، ولی در غالب شخصیت‌های داستان بانین ثبات به چشم می‌خورد، به گونه‌ای که تا پایان داستان شاهد تغییری در شخصیت‌هایی که مثبت یا منفی بوده‌اند، نیستیم.
- درنهایت، گواه متقن تاریخی مبنی بر اثرپذیری هیچ کدام از دو داستان از یکدیگر وجود ندارد و اساساً رویکرد پژوهش نیز بر مبنای یافتن چنین شواهدی استوار نبوده است. بنابراین، ریشه همسانی و تطبیق‌پذیری دو داستان مورد بحث را می‌توان در موارد زیر تلخیص کرد: اختصاص هر دو اثر به مقوله مشترک سلوک و دغدغه‌های مشترک نویسندگان معتقد به ادیان ابراهیمی در ترسیم مسیر کمال‌جویی و حقیقت‌طلبی.

کتابنامه

- افروز، محمود. (۱۳۹۶). «بررسی تطبیقی مراحل سفر معنوی در آثار عطار و امانوئل اشمیت». پژوهش‌های ادبیات تطبیقی. دوره پنجم، شماره ۱، صص ۱-۱۴. <https://doi.org/20.1001.1.23452366.1396.5.1.3.7.14>
- افروز، محمود. (۱۴۰۰). مطالعه فراتحلیلی-تطبیقی «سلوک» در ادبیات ایران و جهان. نشریه ادبیات تطبیقی. دوره سیزدهم، شماره ۲۴، صص ۱-۳۷. <https://doi.org/10.22103/JCL.2021.17434.3245>
- افروز، محمود. (۱۴۰۱ الف). بررسی تطبیقی سفر اسطوره‌های قهرمان در ادبیات داستانی کودکان بر اساس مدل کارول پیرسون و هیوکی مار. پژوهش‌نامه ادبیات داستانی، دوره یازدهم، شماره ۱، صص ۲۷-۴۸. <https://doi.org/10.22126/RP.2021.6363.1324>
- افروز، محمود. (۱۴۰۱ ج). بررسی تطبیقی سلوک در آثاری از ادبیات معاصر پارسی و انگلیسی. پژوهش ادبیات معاصر جهان، دوره بیست و هفتم، شماره ۲، صص ۱۲۲۴-۱۲۴۶. <https://doi.org/10.22059/JOR.2022.322492.2144>
- افروز، محمود. (۱۴۰۱ ب). تحلیل تطبیقی مراحل سفر اسطوره‌های قهرمان و مقامات سفر عرفانی سالک در ادبیات انگلیسی (بر مبنای الگوی پیرسون - مار و الگوی عطار). ادبیات عرفانی و اسطوره شناختی، دوره هجدهم، شماره ۶۶، صص ۶۵-۶۸. <https://doi.org/10.30495/mmlq.2022.688213.90>
- افروز، محمود. (۱۴۰۳). بررسی تحلیلی-تطبیقی مقوله «سفر» و «سلوک» در ادبیات داستانی: تمرکز بر آثار احمد غزالی و صمد بهرنگی. پژوهش‌نامه ادبیات داستانی، دوره سیزدهم، شماره ۱، صص ۱-۲۴. <https://doi.org/10.22126/RP.2022.6630.1371>
- ایروانی، فاطمه؛ حاتمی، سعید؛ شاکری، جلیل. (۱۳۹۴). «تحلیل داستان شیخ صنعان در منطق الطیر عطار بر اساس کهن الگوی سفر قهرمان جوزف کمپبل. هشتمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی. بهمن‌ماه ۱۳۹۴، ۲۳۱-۲۴۰.

- بانین، جان. (۱۳۹۱). سیر و سلوک زائر. ترجمه محمود افروز. اصفهان: نگارخانه.
- بصیری، محمدصادق؛ ابراهیمی فرد، نعیمه. (۱۳۹۳). «بررسی روشمند ترجمه ابوالعالی نصرالله منشی از کلیله و دمنه». نشریه ادبیات تطبیقی. دوره پنجم، شماره ۱۰، صص ۱-۳۲. <https://doi.org/10.22103/JCL.2014.842.32-1>
- بصیری، محمدصادق؛ ابراهیمی فرد، نعیمه. (۱۳۹۴). «بررسی سیر ترجمه عربی به فارسی از آغاز تا قرن ششم». نشریه ادبیات تطبیقی. دوره هفتم، شماره ۱۲، صص ۲۵-۵۲. <https://doi.org/10.22103/JCL.2015.1027.52-25>
- تقوی، محمد. (۱۳۸۹). «از کعبه تا روم (بررسی تطبیقی داستان شیخ صنعان با فاوست گوته)». متن شناسی ادب فارسی. دوره دوم، شماره ۲، صص ۱-۲۸.
- حجازی، بهجت‌السادات؛ حجازی، علیرضا. (۱۳۹۳). «تحلیلی بینامتنی بر داستان شیخ صنعان با نظری به داستان حضرت موسی و خضر (علیهما السلام)». پژوهش‌های ادبی-قرآنی. دوره دوم، شماره ۴، صص ۱۳۴-۱۶۰. <https://doi.org/20.1001.1.23452234.1393.2.4.7.6>
- حسن‌زاده، شهریار. (۱۳۸۸). «تجلی و تلاقی هفت‌شهر عشق در آثار مولانا و پائولو کوئیلو». ادبیات تطبیقی، دوره سوم، شماره ۹، صص ۴۷-۶۸.
- خزاعی فر، علی. (۱۳۹۴). «گفت و گو با دکتر علیرضا انوشیروانی: نسبت میان ترجمه و ادبیات تطبیقی». فصلنامه مترجم. دوره بیست و چهارم، شماره ۵۸، صص ۵۱-۶۰.
- دلبری، حسن و مهری، فریبا. (۱۳۹۶). «تحلیل تطبیقی حکایت شیخ صنعان بر پایه نظریه تک اسطوره کمپیل با توجه به کهن‌الگوهای یونگ». گوه‌ر گویا. دوره یازدهم، شماره ۳، صص ۱۴۸-۱۲۹. <https://doi.org/10.22108/JPLL.2017.83208.0>
- ریحانی، محمد و عبدالله‌زاده‌برزو، راحله. (۱۳۹۶). «تحلیل داستان شیخ صنعان بر پایه نظریه تک اسطوره جوزف کمپیل». ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی. دوره سیزدهم، شماره ۴۶، صص ۹۵-۱۲۲. <https://doi.org/20.1001.1.20084420.1396.13.46.4.2>
- زینی‌وند، تورج. (۱۳۹۱). «فقدان روش پژوهش در مطالعات تطبیقی ادبیات عربی و فارسی». ادبیات تطبیقی. پیاپی ۶، صص ۹۴-۱۱۴.
- ساقی نژاد خیرالدین، معصومه. (۱۳۹۷). «مطالعه تطبیقی سلوک عارفانه در منطق الطیر فریدالدین عطار نیشابوری و سیر و سلوک زائر اثر جان بانی‌ین». ابوالفضل رضانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان.
- صرفی، محمدرضا و اسفندیاری، مهسا. (۱۳۹۰). «شعر تعلیمی در منظومه‌های عطار». پژوهشنامه ادبیات تعلیمی. دوره سوم، شماره ۱۲، صص ۱۰۳-۱۲۶.
- عطار، فریدالدین محمد بن ابراهیم. (۱۳۷۴). منطق‌الطیر. تصحیح: حمید حمید. تهران: سنا.
- غلامی، ولی؛ شریفی، سروش. (۱۴۰۳). «تبیین الگوهای کنشی سیر و سلوک زائر اثر جان بنیان براساس نظریه گریماس». پژوهش‌های زبان‌شناسی: نظریه و کاربرد. دوره دوم، شماره ۲، صص ۱۰۵-۱۳۵. <https://doi.org/10.22034/JLS.2024.140603.1064>
- مبارک، وحید؛ هامانی، الهام. (۱۳۹۰). «تحلیل تطبیقی هفت وادی عرفان با سوره حضرت یوسف و داستان شیخ‌صنعان». کاوشنامه ادبیات تطبیقی. دوره اول، شماره ۳، صص ۱۰۳-۸۳.
- مشاوری، زهره؛ طغیانی، اسحاق. (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی مفهوم سلوک در رمان سیدارتا و حکایت شیخ‌صنعان». فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی. دوره دهم، شماره ۳۴، صص ۱۶۱-۱۹۱. <https://doi.org/20.1001.1.20084420.1393.10.34.6.9>
- نوری، علی؛ بیرانوند، یوسف‌علی. (۱۳۹۶). «مقایسه سرگذشت مرغان در منطق‌الطیر عطار و سرگذشت اولیس در اودیسه هومر». نشریه ادبیات تطبیقی. دوره نهم، شماره ۱۷، صص ۲۴۹-۲۶۵. <https://doi.org/10.22103/JCL.2018.1964.249-265>